

chines, soms zelfs voor het installeren van die machines in Duitsland.

Is er verschil tussen dwangarbeid en 'gedwongen arbeid' – het begrip dat B. A. Sijes gebruikt in de ondertitel van zijn in '66 gepubliceerde werk *De arbeidsinzet. De gedwongen arbeid van Nederlanders in Duitsland, 1940-1945?* Ja, in zoverre dat bij die gedwongen arbeid administratieve dwang, uitgeoefend door Nederlandse overheidsinstanties (het Rijksarbeidsbureau en de Gewestelijke Arbeidsbureaus), een belangrijke rol speelde, terwijl men bij de 'dwangarbeid' (ook deze is door Sijes voor de periode van september '44 af nauwkeurig beschreven) toch eerder moet denken aan de directe dwang welke door gewapende Duitsers werd uitgeoefend. Wel te verstaan: het *Reichskommissariat* had liever gezien dat het systeem werd voortgezet waarbij aan het Rijksarbeidsbureau eenvoudig werd opgegeven hoeveel krachten nodig waren, waarna het gevergd aantal of althans een aanzienlijk deel daarvan inderdaad verplicht werd, naar Duitsland te vertrekken, maar aan die verplichting hadden zich steeds meer van de aangewezenen onttrokken; bij talrijke gewestelijke arbeidsbureaus was een geest van verzet ontstaan en illegale organisaties, van welke de LO veruit de belangrijkste was, konden diegenen die de onderduik prefereerden boven het werken in Duitsland, steeds beter opvangen. Seyss-Inquart had in augustus '43 aan Berlijn de toezegging gedaan dat van 1 augustus '43 tot 1 juni '44 in totaal honderdvijftigduizend arbeidskrachten naar Duitsland zouden worden 'bemiddeld', zoals dat heette, maar het werden er in werkelijkheid nog geen drie-en-dertigduizend en daaraan werden in de maanden juni en juli '44 bij elkaar slechts ruim drieduizend toegevoegd. Anders gezegd: het gehele systeem van de administratieve arbeidsinzet leverde nauwelijks meer iets op – al vóór *D-Day* was men zich bij het *Reichskommissariat* en in kringen van de *Wehrmacht* bewust dat men, zo men ooit de arbeid van grote aantallen mannelijke Nederlanders op korte termijn moest inschakelen, heel andere middelen diende te gebruiken dan de administratieve welke op de medewerking van Nederlandse overheidsinstanties berustten. Twee nieuwe middelen lagen voor de hand: ten eerste, grote razzia's, uit te voeren door de enige groep Duitsers die in grote getale in bezet gebied aanwezig was: de militairen van de *Wehrmacht*, en, ten tweede, het uitoefenen van druk op de arbeidskrachten welke men nodig had, hetzij door te dreigen dat ieder die wegbleef, bij ontdekking zou worden doodgeschoten, hetzij door bekend te maken dat wanneer niet voldoende arbeidskrachten opkwamen, een aantal algemeen geachte burgers uit de betrokken gemeente, die men tevoren als gijzelaars had opgepakt, zou worden gefusilleerd. Al deze methoden zijn, al of niet in combinatie,